

Maciej Jan Mazurkiewicz

Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń

Koncepcja zakazu ludobójstwa
Rafała Lemkina a eliminacjonizm
Daniela Jonaha Goldhagena.
Próba redefinicji
teorii masowych mordów?

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/SIT.2015.009>

Masowe mordy to problem znany ludzkości przynajmniej od czasu, gdy ludzie uświadomili sobie dzielące ich różnice, te z kolei wpłynęły na wyodrębnienie się grup zmuszonych do koegzystencji. Powodów do zbiorowych masakr znajdowano wiele, np. interesy grupowe, odrębności ideologiczne, rasowe, religijne czy kulturowe. Procesy, których celem była eksterminacja, ujmowano w ramy polityki odgórnie sterowanej przez agresywnych przywódców.

Dopiero w trakcie II wojny światowej „zbrodnia bez nazwy”, jak mawiał Winston Churchill (1874–1965), doczekała się właściwego określenia. Niebawem, na kanwie wspomnianej definicji ludobójstwa autorstwa Rafała Lemkina (1944) Zgromadzenie Ogólne ONZ przyjęło Konwencję w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa (9 grudnia 1948 roku)¹. Od tego momentu nie ustaje debata akademicka na temat zaproponowanej wówczas koncepcji.

¹ Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.). Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9.

W dyskursie wyodrębniono dotychczas przynajmniej 22 mniej lub bardziej oryginalne ujęcia ludobójstwa, nie detronizując jednakże pierwowzoru. Celem ich autorów jest redefinicja pojęcia, wskazanie na jego zakresy oraz zapobieganie zjawisku m.in. przez skorzystanie z osiągnięć naukowej spekulacji w przypadku realnego zagrożenia². Odmienną, zgodnie z deklaracją autora, jest najnowsza koncepcja Daniela Jonaha Goldhagena (2009), która zrywa z pojęciem ludobójstwa na rzecz teorii eliminacjonizmu³.

Refleksje nad teoriami ludobójstwa stanowią jeden z przedmiotów badań nad historią myśli politycznych oraz myśli prawnych, a tym samym przynależą do historyczno-teoretycznych dyscyplin politologii i prawoznawstwa. Porównywanie koncepcji masowych mordów zalicza się tym samym do komparatystyki myśli politycznej i prawnej. Bez przeszkód w takim porównywaniu można zastosować elementy preferowanego przez Romana Tokarczyka modelu procesu komparatystycznego autorstwa Konrada Zweigerta i Heina Kötz (1977). Porównanie teorii Rafała Lemkina z propozycją Daniela Goldhagena dostarcza podobieństw, różnic i tożsamości pomiędzy nimi, co więcej, możliwe jest ukazanie metarozwiązania w postaci nowej koncepcji, opartej na wspomnianych przełomowych ideach⁴.

O potrzebie porównania dla rozwoju teorii badań nad masowymi mordami wspomniał Manus Midlarsky (2005): „Wskutek położenia nacisku na pojedyncze przypadki, choć istotne, mocno ucierpiała zdolność do uogólnień. [...] relatywny brak analiz porównawczych (statystycznych bądź na niewielką skalę), bez których budowanie teorii nie może ruszyć z miejsca jest działaniem pozbawionym perspektyw”⁵. „Pojedyncze przypadki”, na które wskazał Midlarsky, to właściwie jeden, uznany za wyjątkowy i doprowadzony do rangi

² A. Jones zebrał definicje w porządku chronologicznym i przedstawił je w formie przejrzystej tabeli. A. Jones, *Genocide. A comprehensive Introduction*, London–New York 2011, s. 15–20.

³ D.J. Goldhagen, *Wiek ludobójstwa*, tłum. M. Romanek, Kraków 2012, s. 15–55.

⁴ R. Tokarczyk, *Komparatystyka prawnicza*, Warszawa 2008, s. 54–56, 70–72. Por. K. Zweigert, H. Kötz, *An Introduction to Comparative Law. The framework*, Amsterdam–New York–Oxford 1977, s. 35 i n.

⁵ M.I. Midlarsky, *Ludobójstwo w XX wieku*, Warszawa 2010, s. 18.

fetyszu naukowego, przypadek Holocaustu. Do „opóźnienia rozwoju teorii” paradoksalnie przyczyniają się zaangażowani emocjonalnie badacze żydowscy, wiodący prym w badaniach nad ludobójstwem, np. sam Midlarsky, William Schabas czy Goldhagen⁶, co jasno podkreślił w swej syntetycznej pracy Adam Jones⁷.

Warto podkreślić, że teoretyczny potencjał, będący rezultatem porównawczych analiz przypadków masowych rzezi, może stać się w przyszłości plastycznym źródłem do tworzenia nowego prawa międzynarodowego, jak stało się to z pionierską teorią Lemkina, której idee przeniknęły do konwencji ONZ z 1948 roku, dlatego nazywana jest potocznie „lemkinowską”. Stąd tak ważne wydają się kontynuowanie i intensyfikacja badań komparatystycznych nad problematyką grupowej eksterminacji, od pozbawionych przesądów i rzetelnych ustaleń może bowiem zależeć kształt obowiązujących norm prawnych.

1. Rafał Lemkin – pojęcie ludobójstwa, pola i techniki zagłady (1944)

Sformułowania terminu „ludobójstwo” po raz pierwszy dokonał Rafał Lemkin, polski prawnik żydowskiego pochodzenia, urodzony w 1900 roku w Bezwodnem, nieopodal Wołkowyska, zmarł przedwcześnie w wieku 59 lat w Nowym Jorku⁸. Pojęcie ukształtował,

⁶ Ibidem, s. 3; W.A. Schabas, *Genocide in international law. The Crime of crimes*, New York 2009, s. IX-X; D. Smith, *Challenging a View of the Holocaust*, „The New York Times” 1 kwietnia 1996.

⁷ A. Jones, op.cit., s. 15.

⁸ Więcej o życiu Lemkina można dowiedzieć się z m.in. fragmentów opracowań czy artykułów: *Rafał Lemkin's Life and Heritage*, w: *Rafał Lemkin. A hero of humankind*, red. A. Bieńczyk-Missala, S. Dębski, Warszawa 2010, s. 31–98; A. Jones, op.cit., s. 8–12; J. Wojciechowska, *Rafał Lemkin – autor pojęcia „ludobójstwo”*, w: „*Hominum causa omne ius constitutum est*”. *Księga jubileuszowa ku czci Profesor Alicji Grześkowiak*, red. A. Dębiński, M. Gałązka, R.G. Hałas, K. Wiak, Lublin 2006, s. 140–147; S. Ziębicki, *Kilka uwag o Rafale Lemkinie – twórcy pojęcia „genocyd”*, w: *Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków*, red. M. Marszał, J. Przygrodzki, Wrocław 2006, s. 250–259; W.A. Schabas, op.cit.,

jak sam uzasadniał, „przez połączenie (staro)greckiego słowa *genos* (plemię lub rasa) z łacińskim *cide* (analogicznie do takich terminów jak *homicide* – ang. zabójstwo; czy *fratricide* – ang. bratobójstwo)”⁹. Geneza określenia zyskiwała sens przede wszystkim w języku angielskim, w którym Lemkin ogłosił swoją teorię, choć i dawniej częściej używana polska nazwa „genocyd” odzwierciedlała antyczną etymologię.

Zarysy koncepcji ludobójstwa Lemkin prezentował jeszcze w okresie międzywojennym. Głęboko przeżywając losy chrześcijan w starożytnym Rzymie, o których dowiedział się z *Quo vadis* Henryka Sienkiewicza, czy bliższe mu historycznie masakry organizowane przez rewolucjonistów francuskich na Wandejczykach oraz zupełnie niedawne tureckie rzezie Ormian i pogromy Żydów na Ukrainie spowodowały, że Lemkin dostrzegł potrzebę stworzenia międzynarodowego systemu prawnej ochrony w tym przedmiocie. Swoimi spostrzeżeniami, nieosobiście, gdyż władze polskie uniemożliwiły jego wyjazd, podzielił się z delegatami na madrycką V Międzynarodową Konferencję na rzecz Unifikacji Prawa Karnego w październiku 1933 roku. Proponował wówczas penalizację zbrodni „barbaryzmu” i „wandalizmu”, które dotyczyły odpowiednio eksterminacji grup ludności ze względu na wyodrębnione kryteria rasowe, religijne i społeczne oraz rujnowania ich dorobku kulturowego. Swoje postulaty wytrwale głosił na różnych europejskich forach prawników w ciągu lat 30.¹⁰

Jednakże kompleksowo poglądy na temat ludobójstwa Lemkin wyłożył po raz pierwszy na kartach opracowania pn. *Axis Rule in*

s. 28–30; M. Kornat, *Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 147, s. 107–157; R. Szawłowski, *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt konwencji z 9 XII 1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 10, s. 74–86; P.M. Żukowski, *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 1, s. 139–158; S. Mikke, *Adwokat Rafał Lemkin – wybitny nieznan*, „Palestra” 2006, nr 1–2, s. 110–113.

⁹ R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, tłum. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej, Warszawa 2013, s. 31.

¹⁰ Ibidem, s. 32; A. Jones, op.cit., s. 8–9; W.A. Schabas, op.cit., s. 30.

Occupied Europe. Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress, wydanego w 1944 roku przez Fundację Carnegie na rzecz Pokoju na Świecie z Waszyngtonu (Dystrykt Kolumbii). Książka była rezultatem benedyktyńskiej pracy Lemkina, podejmowanej od 1940 do końca 1943 roku w warunkach wojennej tułaczki (1940 rok spędził głównie w Szwecji) i na emigracji (od 1941 roku przebywał w Stanach Zjednoczonych, dokąd dotarł koleją przez Związek Radziecki, Japonię i Pacyfik)¹¹. Polski przekład opracowania pn. *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia* ukazał się dopiero w 2013 roku w Warszawie¹².

Na teorię ludobójstwa głoszoną przez Lemkina składały się jego prawne ustalenia poczynione jeszcze przed wojną, a odrzucane m.in. przez prawników niemieckich i zrewidowane w świetle faszystowskiej i narodowo-socjalistycznej okupacji Europy¹³. Autor przeprowadził wielopłaszczyznową analizę metod okupacji i porównawczo scharakteryzował politykę prowadzoną w okupowanych krajach, popierając swój wywód bogatym materiałem prawnym i dokumentami.

Pojęcie ludobójstwa oznaczało dla Lemkina „zniszczenie narodu [genocyd – przyp. M.J.M.] lub grupy etnicznej [etnocyd – przyp. M.J.M.]”. Zniszczenie nie było utożsamiane tylko z eksterminacją, co podkreślało niekoniecznie bezpośredni charakter działań wyniszczających. Chodziło raczej o całościowe objęcie polityką ludobójczą przeznaczoną do wyginięcia populacji oraz możliwie najszersze ograniczenie żywotności tej grupy (społeczne, gospodarcze, kulturalne, religijne i in.).

Ludobójstwo w myśli Lemkinowskiej charakteryzowała dwufazowość. Chodziło o zniszczenie wzorców grupowych, następnie wymuszenie przyjęcia nowych standardów, tj. „narodowych sposobów życia opresora”. Zdaniem autora niewystarczające w tym względzie okazało się pojęcie denacjonalizacji z uwagi na brak jasnego prze-

¹¹ R. Lemkin, op.cit., s. 17.

¹² W 2014 r. kazała się recenzja książki Lemkina pióra S. Salmonowicza. Zob. „Zapiski Historyczne” 2014, t. 79, z. 2, s. 158–160.

¹³ Zaprezentowany opis teorii Lemkina został opracowany na podstawie przekładu tekstu wspomnianej monografii jego autorstwa z 1944 r. R. Lemkin, op. cit, rozdz. 9: *Ludobójstwo*, s. 110–125.

kazu co do eksterminacji populacji, narzucania jej własnych rozwiązań i uprzednie powiązania wynarodowienia z sytuacją utraty obywatelstwa. Z kolei określenia typu germanizacja czy italianizacja uznał za odnoszące się tylko do drugiej fazy ludobójstwa (kulturowej, ekonomicznej i społecznej), co pomijało fizyczną eliminację.

Na marginesie Lemkin zauważył, że jego propozycja kontrastowała z doktryną Rousseau-Portalisa. Osią tej teorii było założenie, że wojny są prowadzone pomiędzy państwami, a nie zamieszkującą je ludnością cywilną. Suwerenność panujących sprawiała, że władza państwowa była głównym celem zniszczenia¹⁴. Wynikało stąd, że musiały zajść istotne przemiany pomiędzy konfliktami zbrojnymi prowadzonymi do końca oświecenia a wojnami toczonymi od XIX wieku. Wydaje się, że przekształcenia dokonane przez rewolucjonistów francuskich, czyli obalenie *ancien régime* i obdarzenie suwerennością narodu, wprowadziły nową, dramatyczną jakość do ideologii wojny. Skoro suwerenem przestał być władca, a stał się nim naród (czyli wspólnota wyobrażona, jak pisał w 1983 roku o narodzie Benedict Anderson)¹⁵, to siłą rzeczy zarówno agresja, jak i obrona była już wyrazem woli narodu, a nie władcy.

Doprowadziło to do sytuacji, w której Adolf Hitler, będąc demokratycznie wybranym przedstawicielem władzy państwowej, poprowadził, popierający go i domagający się coraz większych przywilejów socjalnych naród niemiecki przeciwko rzekomo wrogim mu nacjom. Niemiecka filozofia ludobójstwa miała na celu optymalizację wyniszczenia innych narodów tak, aby nawet w sytuacji przegranej państw Osi Niemcy pozostały potęgą (biologiczną, gospodarczą, kulturową etc.). Stopień eksterminacji był zróżnicowany i zależał od ideologicznego pokrewieństwa Niemców z przedstawicielami bardziej (Holendrami czy Norwegami) lub mniej (Słowianami, Żydami) wartościowej rasy.

Istotnym elementem teorii ludobójstwa Lemkina są pola, na których do niego dochodziło, i techniki używane przez sprawców.

¹⁴ J.-J. Rousseau, *The Social Contract*, w: *Social Contract. Essays by Locke, Hume, and Rousseau*, red. E. Barker, London–New York 1967, s. 173–178.

¹⁵ Zob. B. Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.

Autor wyznaczył osiem obszarów wyniszczenia: politykę, regulacje społeczne, kulturę, ekonomię, biologię, fizyczne unicestwienie, religię i moralność. Scharakteryzował je w oparciu o niemiecką i sojuszniczą wobec Niemców okupację Europy. W zakresie polityki Lemkin rozróżnił status ziem inkorporowanych do Rzeszy od pozostających pod okupacją. Wcielenie oznaczało zastąpienie administracji lokalnej niemiecką i nadzór komisarzy, tworzenie miejscowych organizacji nazistowskich i kolonizację niemiecką. Wymiar społeczny odnosił się do zniesienia lokalnego prawa i sądownictwa, ich germanizacji oraz eliminacji inteligencji i duchowieństwa (specyfika polska i słoweńska). Sfera kultury została oczyszczona z języka podbitych, zniemczono szkolnictwo, wprowadzono restrykcyjnie egzekwowany obowiązek szkolny i ograniczenie nauk humanistycznych w programach nauczania, ściśle kontrolowano działalność kulturalną przez m.in. licencjonowanie, niszczone również dziedzictwo kulturowe. Celem ekonomicznym Niemców było pozbawienie podbitej ludności środków do życia i ich zawłaszczenie m.in. w drodze konfiskaty mienia, ograniczenia handlu, przejęcia depozytów z polskich banków i umożliwienie dostępu do nich tylko osobom zniemczonym. Biologiczne ludobójstwo oznaczało zmniejszanie dzietności w rasach niższych przez m.in. separacje kobiet od mężczyzn, niedożywienie, zgodę na aborcje, zniesienie instytucji małżeństwa, pozbawianie płodności. Depopulacja nie objęła miejscowych volksdeutschów. Lemkin wyodrębnił również techniki fizycznego unicestwiania grup, a wśród nich: głodzenie, tworzenie warunków szkodliwych dla zdrowia i zagrażających życiu oraz masową eksterminację (autor nie zdawał sobie jeszcze sprawy z jej metod i rozmiarów). Wreszcie wyniszczenie religijne i moralne polegało na ateizacji, likwidacji substratu majątkowego Kościołów, upodleniu moralnym społeczeństwa przez popularyzację pornografii, alkoholizację i łatwy dostęp do hazardu.

De lege ferenda Lemkin wyrażał nadzieję, że zostanie wprowadzony prawnomiędzynarodowy zakaz ludobójstwa z czasie wojny i pokoju, opartego na jego oryginalnej koncepcji. Niezależnie od miejsca popełnienia zbrodni, sprawcy mogliby zostać zatrzymani na obszarze państw, które ratyfikowały umowę, a następnie tam osądzeni lub ekstradowani. Autor uznał za niewystarczającą frag-

mentaryczną regulację wynikającą z konwencji haskich i wskazywał, że „definicja ludobójstwa [...] powinna składać się z dwóch podstawowych części; w pierwszej należy uwzględnić każdy czyn naruszający życie, wolność, zdrowie, integralność ciała, egzystencję gospodarczą oraz cześć mieszkańców, popełniony ze względu na przynależność do grupy narodowej, religijnej lub rasowej, a w drugiej części musi się znaleźć każda polityka mająca na celu zniszczenie lub uprzywilejowanie jednej z tych grup ze szkodą lub krzywdą dla innej”¹⁶. Argumentem za zakazem ludobójstwa w czasie pokoju według Lemkina była możliwość eksterminacji członków grup mniejszościowych w danym państwie. Należałoby jego zdaniem wprowadzić gwarancje nie tylko prawnomiędzynarodowe w tym zakresie, ale również wewnętrzne konstytucyjne i karne, aby unieemożliwić powoływanie się sprawców na rozkazy (złamać mit prawa pozytywnego). Ludobójstwo powinno dołączyć do katalogu *delicta iuris gentium* i podlegać zasadzie uniwersalnej represji, praktyki okupacyjne zaś, stosowane nie tylko wobec jeńców wojennych¹⁷ – międzynarodowej kontroli.

2. Daniel Jonah Goldhagen – eliminacjonizm i jego formy (2009)

Teoria Goldhagena została ogłoszona 65 lat po słynnej publikacji Lemkina, w której po raz pierwszy padło słowo „ludobójstwo”. Przez ten okres żaden z ponad 20 czołowych badaczy problematyki nie próbował zastąpić określenia zaproponowanego w 1944 roku. Dopiero Goldhagen, amerykański politolog żydowskiego pochodzenia w swojej obszernej, bo liczącej w polskim przekładzie nieco ponad 800 stron monografii ogłosił teorię eliminacjonizmu. Autor uznał

¹⁶ R. Lemkin, op.cit., s. 123.

¹⁷ Ponadnarodowy nadzór nad losem jeńców wojennych przewidywały art. 86 i 88 Konwencji dotyczącej traktowania jeńców wojennych, podpisanej przez Polskę w Genewie dnia 27 lipca 1929 r. (ratyfikowana zgodnie z ustawą z dnia 18 lutego 1932 r.), Dz.U. z 1932 r. Nr 103, poz. 866.

rozważania nad formą i treścią określenia masowych mordów za „sprawę wymagającą doprecyzowania” i zawarł je w pierwszej części wprowadzenia pn. *Eliminacjonizm, nie ludobójstwo*¹⁸. Pomimo jednoznacznego odwołania w tytule do koncepcji Lemkina, Goldhagen starał się zarysować swoją teorię w sposób twórczy, nie na zasadzie opozycji czy porównania do koncepcji ludobójstwa, które uznał za jeden z możliwych skutków szerszego zjawiska – „eliminacji narodów lub grup ludzkich”.

Eliminacja lub dezaktywizacja zbiorowej zdolności do czynienia wyobrażonych lub rzeczywistych szkód miałyby zachodzić, „kiedy grupy, narody i państwa (zazwyczaj dominujące grupy wewnętrznie) nie chcą dojść do jakiegoś *modus vivendi* z ludnością, z którą są skonfliktowane lub którą uważają za zagrożenie wymagające zneutralizowania [...]”¹⁹. Goldhagen wyróżnił pięć płaszczyzn eliminacji, a wśród nich: przekształcanie, represje, wypędzanie, zapobieganie reprodukcji i eksterminację. Wymienione obszary rozmieszczone są na skali wzrastającej dezorganizacji podlegającej wykluczeniu grupy. Przekształcenie związane jest z przymusowym pozbawieniem grupy jej tożsamości, czyli politycznej, społecznej czy kulturowej odrębności m.in. przez wynarodowienie, ideologizację czy konwersję. Represje, bardziej stanowcza forma eliminacjonizmu, oznaczają wprowadzenie ograniczeń terytorialnych wobec członków represjonowanych grup i mechanizmów dominacji. Mogą one prowadzić do całkowitego zniewolenia (niewolnictwa), stosowania przemocy, podporządkowania, separacji i segregacji, np. w gettach czy w ramach apartheidu. Goldhagen utożsamiał wypędzenie, kolejną płaszczyznę eliminacji, z brutalnym przesiedlaniem zewnętrznym (poza granice państwa) i wewnętrznym (do innych jego regionów czy miejsc internowania, np. obozów) w celu wyrugowania grupy. Jako przykłady wypędzeń autor podał deportacje podbitych ludów zarządzane przez Asyryjczyków i Rzymian w starożytności, marsz śmierci zwany Szlakiem Łez Czerokozów zorganizowany przez Amerykanów w 1838 roku czy wypędzanie Albańczyków z Kosowa urządzone przez Serbów 1999 roku. Wyliczenie zamykał kazus Żydów,

¹⁸ D.J. Goldhagen, op.cit., s. 15–55.

¹⁹ Ibidem, s. 30.

zdaniem autora najczęściej wypędzanych w historii. Zapobieganie reprodukcji stanowiło drastyczną formę eliminacji, która opiera się na różnorodnych technikach depopulacyjnych: uniemożliwiania zajścia w ciążę, przerywania jej, sterylizacji ludności, gwałtach. Zmniejszenie liczby ludności osiąga się przez m.in. aborcje na życzenie, tzw. planowane (świadome) rodzicielstwo, pornografię, środki antykoncepcyjne. Tego typu środki stosowane były w przeszłości, są praktykowane również dzisiaj za aprobatą i na życzenie „cywilizowanych” społeczeństw. Eksterminacja stanowi fizyczną eliminację członków danej grupy z uwagi na ich zbiorową przynależność i uchodzi za radykalne rozwiązanie problemu obecności niechcianych społeczności. Modelowym przykładem „ostatecznego rozwiązania” był hitlerowski plan likwidacji Żydów, których Führer uważał za „korzenie Zła” i gotów był na „przymierze z diabłem”, by dokonać eksterminacji, co było piramidalnym absurdem. Goldhagen rozważania nad eliminacjonizmem zamknął stwierdzeniem, że jest ono fenomenem o wielu obliczach, zjawiskiem funkcjonalnie spajającym różne formy polityki wobec niechcianych czy rzekomo groźnych grup, tj. dążenie do przekształcenia, represje, wypędzenia, zapobieganie reprodukcji i eksterminację.

Goldhagen pochylił się również nad historycznymi obliczami zjawiska. Zauważył, że od czasów rewolucji francuskiej władza państwowa stawała się coraz bardziej zdolna do przekształceń, posiadała o wiele efektywniejsze środki totalnej kontroli społeczeństw, które mogła i może stosować na ich wyraźne żądanie (często za fasadą oszukańczej obrony interesów wpływowych grup). Człowiek epoki globalizacji rości sobie prawo, by uznawać siebie za własnego stwórcy i modelować innych na swój wzór i podobieństwo, co praktycznie oznacza inżynierię społeczną. Mimo iż Goldhagen dostrzegł m.in. w realizacji idei narodowej przyczynę eliminacji odmiennych grup narodowościowych, to jednocześnie nie zawahał się nazwać wszystkich innych niż demokratyczne (uznające przecież naród za suwerena) ustrojów mianem tyranii. Zaraz potem stwierdził, że „przywódcy polityczni mają większą świadomość, że istniejące uregulowania są nietrwałe, a władza – kadencyjna”²⁰, a to skłania ich

²⁰ Ibidem, s. 44.

„do działań wyprzedzających, do subiektywnie pojmowanej reakcji «defensywnej» w celu zabezpieczenia własnego dobra oraz ofensywnej w celu szybkiej realizacji własnych marzeń”²¹. Trudno nie zauważyć, że kadencyjności i nietrwałości władzy muszą obawiać się właśnie przywódcy demokratyczni lub podający się za demokratów, którzy, biorąc pod uwagę narodową naturę ustroju, powinni być bardziej skłonni do eliminacji. Pojęcie eksterminacji rozumianej jako ludobójstwo według Goldhagena jest pojemne i obejmuje każdy przypadek masowego zabijania, niebędący wynikiem działań wojennych (a nie ludobójstwa realizowanego pod płaszczykiem wojny) czy przypadkowej polityki. Masowość eksterminacji autor oszacował bez uzasadnienia w przybliżeniu na tysiąc osób.

De lege lata Goldhagen zauważył, że konwencja ONZ z 1948 roku nie może chronić przed ludobójstwem, gdyż nie wprowadziła mechanizmów zalecanej ingerencji sygnatariuszy w państwową politykę eliminacjonistyczną. *De lege ferenda* zdaniem autora prawnie międzynarodowa definicja ludobójstwa powinna obejmować również względy ekonomiczne i polityczne, czego nie włączono do tekstu konwencji ze względu na naciski Związku Radzieckiego. Proponował on również dyskryminację na arenie międzynarodowej państw o niedemokratycznych ustrojach, widząc w nich zagrożenie eliminacjonizmem. Ważna zmiana istniejącego prawa miałaby dotyczyć wprowadzenia „odpowiedzialności za ochronę”, co powinno ośmielić państwa do przełamania strachu krajów postkolonialnych przed imperializmem, a tym samym umożliwić pogwałcenie zasady suwerenności państwa w imię ochrony grup przed ludobójstwem. Poza tym Goldhagen proponował wprowadzenie mechanizmów hamujących eksterminację i eliminację w prawie międzynarodowym. Jego postulaty zmierzały do instytucjonalizacji zapobiegania, interweniowania i wymierzania sprawiedliwości w przypadku, gdy dochodzi do ludobójstwa. Wymienione elementy w sumie składają się na transpozycję osiągnięć teorii eliminacjonizmu, zdecydowanie szerszej niż koncepcja ludobójstwa, do porządku prawa uniwersalnego²². Autor

²¹ Ibidem.

²² Ibidem, rozdz.: *Nadzieje i patologie społeczności międzynarodowej*, s. 703–739.

gorzko skwitował dotychczasową kodyfikację: „tryb postępowania przeciwko ludobójstwu ustalony w latach czterdziestych i zasadniczo nie zmieniony przez pół wieku okazał się niezwykle słaby – była to w zasadzie kpina wobec tego, czego potrzebował świat”²³.

3. Porównanie teorii i jego rezultaty

Goldhagen, podobnie jak Lemkin, z racji pochodzenia i doświadczeń rodzinnych był osobiście uwikłany w *Szoah*. Choć autorów łączyła przynależność narodowa, częściowo dzieliły ich motywy, które zdecydowały o podjęciu prac nad teorią masowych mordów. Lemkinem powodował lęk o bezkarność Niemców, których postępowanie nie mogłoby zostać w pełni osądzone na podstawie obowiązujących wówczas przepisów prawa międzynarodowego. Jednocześnie wielokrotnie podkreślał z goryczą, że gdyby jego propozycje przedstawione na konferencji madryckiej zostały zaakceptowane, wówczas społeczność międzynarodowa nie musiałaby stawać przed problemem definiowania zbrodni ludobójstwa po jej popełnieniu. Opracowując koncepcję „genocydu”, Lemkin dążył do wprowadzenia zakazu ludobójstwa w czasie wojny i pokoju oraz do ustanowienia międzynarodowej kontroli praktyk okupacyjnych. Nie bez znaczenia był zamiar sprawiedliwej oceny eksterminacyjnych praktyk Niemców. Lemkinowi chodziło również o ukazanie barbarzyńskiej polityki państw Osi²⁴. Ambicje Goldhagena, urodzonego w roku

²³ Ibidem, s. 732.

²⁴ R. Lemkin, op.cit., s. 29, 32, 121–125. Lemkin uznał, że „dowody [na bestialstwo Niemców i ich sprzymierzeńców – przyp. M.J.M.] są szczególnie potrzebne czytelnikowi anglosaskiemu, który ze względu na swe wrodzone poszanowanie dla praw człowieka oraz jednostki ludzkiej, może być skłonny sądzić, iż reżimy państw Osi nie mogły być aż tak okrutne i bezwzględne, jak to dotychczas opisywano”. W 1943 r., kiedy kończył swoją książkę, również nie mógł być świadom rozmiarów ludobójstwa dokonanego przez Niemców. Z drugiej strony przecenił „wrodzone poszanowanie dla praw człowieka” u Anglosasów, którzy sami dopuszczali się wcześniej i później czynów o znamionach ludobójstwa. Stopień zaś powątpiewania w istnienie, np. komór gazowych, potwierdził przykład H. Mandelbauma, członka Sonderkommando w KL Auschwitz, który paląc zwłoki w krematoriach, nie zdawał sobie początkowo sprawy, w jaki sposób

śmierci Lemkina i reprezentującego nową erę w badaniach nad ludobójstwem, opierały się na triadzie: definicji, wyjaśnienia i oceny moralnej masowych mordów. Badacz uznał, że pozytywny osąd nie może wpływać na kwalifikację czynu i analizę motywów (za przykład usprawiedliwienia eksterminacji z uwagi na rzekomą konieczność wojenną autor wskazał zrzucenie bomb atomowych na Hiroszimę i Nagasaki, co nie uczyniło z prezydenta Harry'ego Trumana ludobójcy). Goldhagen zmierzał do analizy czynników wewnętrznych i zewnętrznych wpływających na jednostkę, która posiadając wolną wolę, ostatecznie decyduje się lub nie na mordowanie. Wpływ więc polityki eksterminacyjnej i osobiste motywacje miałyby być konieczne, ale niewystarczające do podjęcia działań²⁵. Takie ujęcie cechował wysoki stopień ogólności.

Zarówno Lemkin, jak i Goldhagen kreowali swoje teorie, odpowiednio ludobójstwa i eliminacjonizmu, w oparciu o metodę porównawczą. Lemkin zestawiał niemieckie metody okupacji, w tym politykę ludobójczą, w poszczególnych państwach europejskich. Dzięki temu dostrzegł wszelkie przejawy eksterminacji i ujawnił mechanizm, który doprowadził do zbrodni w tym konkretnym przypadku. Osiągnięcia ponad pół wieku historii badań umożliwiły Goldhagenowi szersze spojrzenie na problem, a przede wszystkim dostęp do większej liczby kasusów. Politolog nie tyle porównywał, co pogrupował rezultaty własnego wcześniejszego porównania głównie XX-wiecznych ludobójstw zgodnie z założeniami teorii eliminacjonizmu. Stąd też wybór materiału porównawczego u Goldhagena był bardziej różnorodny niż u Lemkina, choć ten ostatni o wiele dogłębniej przeanalizował ludobójcze praktyki Niemców, m.in. pod kątem prawnym, czego nie uczynił Goldhagen.

Ludobójstwo u Goldhagena stanowiło jedną z możliwych płaszczyzn eliminacji, Lemkin zaś postrzegał jako zjawisko wielopłaszczyznowe. Goldhagen niejako wyparł pojęcie ludobójstwa z obszaru

uśmiercano tych ludzi (być może chodziło o syndrom wyparcia). I. Bartosik, A. Willma, *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem, byłym więźniem członkiem Sonderkommando w KL Auschwitz*, Warszawa, Bydgoszcz 2009, s. 38–39.

²⁵ D.J. Goldhagen, op.cit., s. 21–24, 39.

kultury, religii czy gospodarki, rezerwując je na oznaczenie masowej eksterminacji. Lemkinowskie znaczenie ludobójstwa odpowiadałoby więc eliminacjonizmowi u Goldhagena. Jako powód masowej eksterminacji Lemkin wymienił przynależność narodową lub etniczną. Goldhagen nie wskazywał konkretnych powodów, jednak zwrócił uwagę na kwestie narodowe, religijne i ideologiczne. Autorzy nie rozstrzygnęli problemu masowości zjawiska, czyli kwestii, od jakiej liczby ofiar śmiertelnych można mówić o ludobójstwie. Goldhagen co prawda bez przekonania zasugerował liczbę tysiąca zabitych, aczkolwiek wyboru nie uzasadnił. Badacze byli na ogół zgodni co do przejawów polityki eliminacji grupowej oraz potrzeby surowego karania praktyk eksterminacyjnych.

Porównanie teorii Goldhagena i Lemkina stwarza nową formę myśli politycznej i prawnej w kontekście zjawiska masowych mordów. Słuszny wydaje się postulat Goldhagena zastąpienia pojęcia ludobójstwa przez eliminacjonizm. Z jednej strony ludobójstwo odnosi się do zabijania jednostek ze względu na ich grupową (rzeczywistą lub wyobrażoną) przynależność. Z drugiej zaś ludobójstwo mogłoby oznaczać wyniszczanie przejawów życia grupowego, np. kultury czy sztuki. Innymi słowy, Lemkin wskazał, że ludobójstwo dokonuje się przez unicestwienie grupy, Goldhagen zaś – przez unicestwienie jednostki przynależącej do grupy. Stąd wypływa wniosek, że należałoby zinstytucjonalizować zakaz eliminacji, nie tylko ludobójstwa. W ogólnym zarysie należałoby również określić powody, z jakich mogłoby dochodzić do eliminacji czy ludobójstwa. Katalog proponowany przez autorów, obejmujący m.in. przynależność narodową, etniczną czy religijną lub poszerzony w konwencji ONZ o względy etniczne czy rasowe, wydaje się niewystarczający. Przy określaniu katalogu dochodzi często do sprzeciwu, np. Związek Radziecki nie uznawał powodów ekonomicznych czy politycznych, przemilczano kwestie językowe, występują spory związane z płciowością. Skoro zamierzone, świadome i pojedyncze zabójstwo z jakiegokolwiek powodu stanowi wystarczający powód do ukarania sprawcy zbrodni, wydaje się zbyteczne tworzenie katalogu takich powodów (co najwyżej otwartego, sugestywnego). Tym bardziej sztuczne musiałyby być zawyżanie granicy masowości. Każdy powód masowej eksterminacji powinien być uznany za wystarczający, by

kwalifikować czyn jako ludobójstwo. Definicję zaś grupy należałoby zaczerpnąć z nauk społecznych i oszacować na trzy osoby, które stanowią odrębny zbiór i mogą tworzyć struktury społeczne. Patrick Pearse (1879–1916), przywódca powstania wielkanocnego w Irlandii, mawiał, że świadomość narodowa tylko jednego człowieka wystarcza, by istniał naród.

4. Podsumowanie

Badania porównawcze w obrębie teoretycznych dyscyplin prawoznawstwa zakładają pierwszeństwo form myśli prawnej czy politycznej (*prius*) przed jednostkami prawa (*posterius*). Rezultaty komparatystyki myśli mogą wpływać na tworzenie i wejście w życie prawa, regulującego materię dotąd pozostającą poza zainteresowaniem ustawodawcy lub przyczyniać się do zmian w prawie obowiązującym²⁶. Porównanie, choć nie myśli prawnej, ale niemieckiego prawa okupacyjnego dało Lemkinowi podstawy do budowy teorii ludobójstwa, której założenia stały się wkrótce fundamentem Konwencji ONZ w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa z 1948 roku. Ponad pół wieku później Goldhagen zrewidował koncepcję Lemkina i nadał jej nową postać eliminacjonizmu. Wynikała ona z porównania charakterystycznych aspektów ludobójstw głównie minionego stulecia. Dodatkowo Goldhagen położył duży nacisk na zrozumienie wewnętrznych i zewnętrznych motywów, którym ulegają sprawcy masowych mordów.

Mimo iż przy okazji teorii ogłoszonych w 1944 i 2009 roku postulowano prawnomiędzynarodowy zakaz ludobójstwa czy eliminacji, nie wskazano zupełnych i spójnych koncepcji, które w przyszłości mogłyby stanowić kanwę egzekwowalnych norm prawnych. Autorzy zatroszczyli się, by wyczerpująco opisać warunki, które sprzyjają masowym mordom, i techniki zabijania, niewystarczająco jednak określili, z jakich powodów mogłoby dochodzić do eksterminacji i co oznaczała masowość zjawiska. Z jednej strony wskazywali na przynależność rasową, narodową, religijną czy etniczną, z drugiej

²⁶ R. Tokarczyk, op.cit., s. 55.

zaś pomijali lub nie uzasadniali liczby ofiar koniecznej do uznania zbrodni za masową. Powstają wówczas problemy definicji i interpretacji pojęcia. Każdorazowe dywagacje nad oceną, czy dany przypadek stanowi ludobójstwo w rozumieniu konwencji, uniemożliwia skuteczne przeciwdziałanie zbrodniom i wypracowanie szybkich mechanizmów reagowania.

W tym miejscu pojawia się problem interesów państw, którymi przywódcy uzasadniają brak interwencji w przypadku eksterminacji grup w innych krajach. Na tę kwestię słusznie zwraca uwagę Goldhagen, który podkreśla, że do ludobójstwa może dojść zawsze i wszędzie. Inną sprawą jest jego przeświadczenie, że ustroj demokratyczny ze swej natury nie stanowi dobrego środowiska dla rozwoju poglądów eliminacjonistycznych, stąd gloryfikacja rządów suwerennych narodów²⁷. Autor nie dostrzegł jednak, że władze wybitnie demokratycznych państw organizowały ludobójstwa na masową skalę, np. zrzućenie bomb na Hiroszimę i Nagasaki przez Amerykanów (1945), brytyjskie obozy koncentracyjne w Kenii (1952–1955), francuska eksterminacja Algierczyków (1954–1962) oraz masakry Tutsi i Hutu w Rwandzie i Burundi, inspirowane pośrednio przez Belgów i Francuzów (1963, 1973 oraz ich apogeum w 1994 roku). Na koniec warto wskazać przykład niemiecki, który pokazał, że demokratyczne i uznawane za wysoko cywilizowane społeczeństwo wybrało Hitlera, jawnie i dobitnie głoszącego program eksterminacyjny. Demokracja nie utrudnia ludobójstwa, gdy większość narodu je biernie i aktywnie popiera.

Konkludując, należałoby wskazać na konieczność kontynuacji deideologizacji przyczyn zjawiska masowych mordów i dążenia do wypracowania definicji ludobójstwa czy eliminacji, które mogłyby stać się treścią obowiązującego w przyszłości i egzekwowalnego prawa. Jednocześnie jako materiały do badań powinny być włączane kolejne kazusy masowych eksterminacji. Komparatyści myśli prawnej i politycznej, z uwagi na powagę omawianego problemu, zobowiązani są do nieustannego podejmowania wysiłków na rzecz ustalenia precyzyjnego aparatu leksykalnego i opisu zjawiska społecznego wystarczającego do tworzenia prawa.

²⁷ D.J. Goldhagen, *op.cit.*, s. 703–739.

STRESZCZENIE

Koncepcja zakazu ludobójstwa Rafała Lemkina a eliminacjonizm Daniela Jonaha Goldhagena. Próba redefinicji teorii masowych mordów?

Zjawisko masowych eksterminacji towarzyszy ludzkości od zarania dziejów. Jednakże dopiero w początkach XX wieku rozpoczęto badania nad tym prawnym i politycznym fenomenem. Analiza przeprowadzona przez Rafała Lemkina doprowadziła do sformułowania pierwszej koncepcji ludobójstwa w 1944 roku, którą autor postulował uwzględnić w przyszłej międzynarodowej kodyfikacji. Dopiero w 2009 roku Daniel Jonah Goldhagen zaproponował nowe ujęcie ludobójstwa w ramach teorii eliminacjonizmu. Z punktu widzenia prawa uniwersalnego cenne jest nie tylko przedstawienie i porównanie tych idei, ale również wskazanie brakujących w nich, z prawnego punktu widzenia, elementów. Nie bez znaczenia jest kontynuacja refleksji nad udoskonalaniem, regulującego tak doniosłą materię, prawa międzynarodowego.

Słowa kluczowe: Rafał Lemkin (1900–1959); ludobójstwo; Daniel Jonah Goldhagen (1959-); eliminacjonizm; Konwencja w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa (1948); komparatystyka myśli prawnej i politycznej

SUMMARY

The Raphael Lemkin's concept of genocide and Daniel Jonah Goldhagen's eliminationism. The attempt to redefine the theory of mass murders?

The mass extermination accompanied mankind since the dawn of history. However, it was in the early twentieth century, when the studies on the legal and political phenomenon started. Raphael Lemkin's analysis led to the formulation of the first concept of the genocide in 1944, which was proposed to be included in a future international codification. Daniel Jonah Goldhagen suggested in 2009 a new approach towards the genocide in the framework of the theory of eliminationism. It is valuable from the universal law point of view not only to present and compare abovementioned ideas, but also to indicate their deficiencies. Not without significance

is continuation the reflections on improvement of, regulating such an important matter, international law.

Keywords: Raphael Lemkin (1900–1959); the genocide; Daniel Jonah Goldhagen (1959-); the eliminationism; The Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (1948); comparison of legal and political thoughts

BIBLIOGRAFIA

- Anderson B., *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983.
- Bartosik I., Willma A., *Ja z krematorium Auschwitz. Rozmowa z Henrykiem Mandelbaumem, byłym więźniem członkiem Sonderkommando w KL Auschwitz*, Warszawa–Bydgoszcz 2009.
- Goldhagen D.J., *Wiek ludobójstwa*, tłum. M. Romanek, Kraków 2012.
- „*Hominum causa omne ius constitutum est*”. *Księga jubileuszowa ku czci Profesora Alicji Grzeskowiak*, red. A. Dębiński, M. Gałązka, R.G. Hałas, K. Wiak, Lublin 2006.
- Jones A., *Genocide. A comprehensive Introduction*, London–New York 2011.
- Kornat M., *Rafał Lemkin (1900–1959) – studium biograficzne*, „Zeszyty Historyczne” 2004, nr 147.
- Lemkin R., *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, tłum. A. Bieńczyk-Missala, P. Grzebyk, B. Lanckoroński, M. Madej Warszawa 2013.
- Midlarsky M.I., *Ludobójstwo w XX wieku*, Warszawa 2010.
- Mikke S., *Adwokat Rafał Lemkin – wybitny nieznany*, „Palestra” 2006, nr 1–2.
- Rafał Lemkin. A hero of humankind*, red. A. Bieńczyk-Missala, S. Dębski, Warszawa 2010.
- Salmonowicz S., Recenzja: R. Lemkin, *Rządy państw Osi w okupowanej Europie. Prawa okupacyjne, analiza rządzenia, propozycje zadośćuczynienia*, „Zapiski Historyczne” 2014, t. 79, z. 2, s. 158–160.
- Schabas W.A., *Genocide in international law. The Crime of crimes*, New York 2009.
- Social Contract. Essays by Locke, Hume, and Rousseau*, red. E. Barker, London–New York 1967.
- Szawłowski R., *Rafał Lemkin – twórca pojęcia „ludobójstwo” i główny architekt konwencji z 9 XII 1948 (w czterdziestolecie śmierci)*, „Państwo i Prawo” 1999, nr 10.
- Tokarczyk R., *Komparatystyka prawnicza*, Warszawa 2008.

Wybitni prawnicy na przestrzeni wieków, red. M. Marszał, J. Przygodzki, Wrocław 2006.

Zweigert K., Kötz H., *An Introduction to Comparative Law. The framework*, Amsterdam–New York–Oxford 1977.

Żukowski P.M., *Krakowskie czasy studiów Rafała Lemkina*, „Dzieje Najnowsze” 2011, nr 1.

